

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ UZUN SAİTLƏRİN FONETİK MÖVQEYİ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri fonetik baxımdan olduqca maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqat göstərir ki, ədəbi dillə müqayisədə fonetik fərqlər qrammatik və leksik fərqlərə nisbətən daha çoxdur. Belə fərqlər saıtlərin uzanan variantlarında da özünü göstərir: Naxçıvan dialekt və şivələrində bütün saıtlərin uzun variantı vardır. Burada həm az da olsa, ilkin uzanma, həm də sonrakı uzanma müşahidə olunur. Naxçıvan dialekt və şivələrində uzun saıtlər əsasən sözlərdən müəyyən səslərin düşməsi nəticəsində yaranır və sonrakı uzanmaya aid edilir. Sonrakı uzanma dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də geniş şəkildə müşahidə olunan fonetik hadisədir. Saıtlərin uzanması dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir və geniş yayılmışdır. Buradakı uzun saıtlərin tədqiqi göstərir ki, Azərbaycan dilinin tarixi çox qədimdir və türk dillərinə məxsus bir sıra fonetik hadisələr ədəbi dil üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrdə mühafizə olunur.

Açar sözlər: Naxçıvan dialekt və şivələri, fonetika, uzun saıtlər, ilkin uzanma, sonrakı uzanma.

Azərbaycan dilçiliyində saıt səslər üç prinsip üzrə qruplaşdırılır: 1. Dilin üfqi vəziyyətinə görə; 2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə. Dialekt və şivələrımızdə də saıt səslər ənənəvi olaraq bu bölgü əsasında tədqiq olunur və burada ədəbi dildən fərqli olaraq saıtlərin uzun, qısa, burun variantları da özünü göstərməkdədir.

Uzun saıtlərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olmasını bir çox dialektoloqlar qeyd etmişlər. M.Şirəliyev yazır ki, dialekt və şivələrimizin vokalizm xüsusiyyətlərindən biri də uzun saıtlərin geniş yayılmasıdır. Burada elə bir saıt tapılmaz ki, onun uzun variantı olmasın [13, s. 25]. “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində uzun saıtlərin mövcudluğundan ilk dəfə N.İ.Aşmarin bəhs etmişdir. O, 1926-cı ildə çap etdirdiyi əsərində Nuxa şəhər şivəsində ta:rı, qa:rı, a:rı, ya:ğı sözlərində ilkin uzun saıtlərin, sə:n, ra:zı, dö:lətdi, pilo: sözlərində sonrakı uzanmanın mövcud olduğunu göstərmişdir” [8, s. 55]. Oğuz rayon şivələrini tədqiq edən A.Hüseynov da bu şivələrdə ikihecalı sözlərin birinci hecasında a saıtının uzanmasını a:rı, qa:rı, sa:rı, da:rı, ma:rıx “moruq”, ya:zı “çöl” sözlərində müşahidə etmişdir [7, s. 3]. R.Rüstəmov Quba şivələrində a, o, e saıtlərinin tələffüzündə ilkin uzanmanın olduğunu qeyd edir və nümunə üçün qa:dın, a:rı, o:xur “axur”, be:yil “bədənin bir hissəsi” sözlərini vermişdir [11, s. 15].

İ.Bayramov A.Axundova istinad edərək göstərir ki, əslində ilkin uzanma da öz mənşəyinə görə fonetik hadisələrlə bağlıdır və sonrakı uzanmada olduğu kimi, müxtəlif samit səslərin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Lakin sonrakı uzanmada bu aydın göründüyü halda, ilkin uzanmada etimoloji tədqiqata möhtacdır [3, s. 8]. Məsələn, dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrində indiki zaman ale:r, görö:r şəklinə tələffüz olunur. “Buradakı uzun e, ö səslərinin mənşəyi müasir Azərbaycan dili materialları ilə izah oluna bilmir. Lakin Karl Foyun fikrinə əsaslanaraq (K.Foy indiki zamanın əsasında köməkçi feillər yorı, yoru, yürü, yürü və yeri durduğunu göstərirdi) belə güman etmək olar ki, bu uzanma y səsinin düşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir” [1, s. 7]. Qeyd edək ki, bu köməkçi feillər bu gün Türkiyə türkcəsinin bir sıra şivələrində işlənməkdədir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində də ilkin uzanma çox zəif halda ba:rı, qa:v sözlərində müşahidə olunur.

Sonrakı uzanma dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekt və şivələrində də geniş şəkildə müşahidə olunan fonetik hadisədir. Saitlərin uzanması dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir və geniş yayılmışdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində də bütün saitlərin uzun variantı vardır. “Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə η , n , ξ , h , y , g , q , k , d , v , r samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır” [8, s. 56].

Uzun a saiti

Naxçıvan dialekt və şivələrində a saitinin uzanması aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

Uzun a səsi sonor n , l , r samitlərinin sözün ortasından düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

$a+n+a=$ a: ma:t “manat”, bala: “balana” (Culfa, Şahbuz).

$a+n+i=$ a: ya:nda “yanında”, ata:n “atanın”, dünya:n “dünyanın” (əksər şivələrdə).

Naxçıvanın Culfa, Ordubad, Şərur şivələrində ismin yönlük halında olan $\eta+n+i$, $\eta+n+\eta$ modelli sözlərdə də n səsinin düşməsi nəticəsində uzun a səsi meydana gəlir: tika: “tikəni”, giyəva: “giyəvinə”, ma: “mənə”, sa: “sənə”, nəva: “nəvənə”.

$a+l+i=$ a: a:ram “alırım”, qoca:ram “qocalırım”, aza:r “azalır” (Babək, Kəngərli, Naxçıvan).

$a+r+i=$ a: başa:ram “bacarırım”, qıza:r “qızarır”, çıxa:r “çıxarır”, axda:r “axtarır”, apa:r “aparır” (əksər şivələrdə).

Bu xüsusiyyət Naxçıvanın əksər kənd şivələrində və Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində özünü göstərir.

Uzun a səsi sözdən ξ samitinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır:

$a+\xi+i=$ a: ça:r “çağır”, qaba:nda “qabağında”.

Uzun a səsi ərəb mənşəli sözlərdə ϵ səsinin yerində, e səsi ilə saitin və ya qoşa saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

$\epsilon+\eta=$ a: ya:nı “yəni”.

$a+\epsilon+a=$ a: cama:t “camaat”, sa:t “saat”, ma:ş “maş”.

$\ddot{u}+\epsilon+a=$ a: ma:vin “müavin”, ma:sir “müasir”.

Uzun a səsinin bu fonetik şəraitdə əmələ gəlməsinə Naxçıvanın, demək olar ki, bütün şivələrində təsadüf edilir.

Uzun a səsi sözdən h səsinin düşməsi nəticəsində yaranır:

$a+h+a=$ a: ta: “daha”, Mirta:r “Mirtahar”, ra:t “rahat”, na:x “nahaq” (Babək, Naxçıvan, Şahbuz).

$a+h+i=$ a: şa:d “şahid”, sa:p “sahib” (Şahbuz).

“Bu fonetik hadisə şivələrimizdə şəxs adlarında da müşahidə olunur: Şa:bala “Şahbala”, Ca:ngir “Cahangir”, “Şa:sevən “Şahsevən” [3, s. 10].

Uzun a səsi Naxçıvanın əksər şivələrində nə sual əvəzliyi ilə müxtəlif sözlərin bitişik tələffüzü zamanı η səsinin düşməsi ilə də meydana gəlir: na:ldın “nə aldın”, na:xda:rsan “nə axtarırsan”, na:pardın “nə apardın”.

“Bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində a: səsi yoxdur. Buna görə də Azərbaycan dilində sözün mənasını əsaslı şəkildə dəyişən, adi normadan kənar a səsinə təsadüf etmək olmur. Dialektlərimizə gəldikdə isə burada uzanan a səsinə ancaq dilimizə keçən ərəb və fars mənşəli sözlərdə görmək olar... Azərbaycan dilində ϵ səsinin olmaması üzündən həmin sözlərdə uzanan a səsi bu kəsiri tamamlamışdır. Bu xüsusiyyət bu gün belə özünü dialekt və şivələrimizdə göstərir [9, s. 17]. Azərbaycan dilinin tarixini tədqiq edən H.Mirzəzadənin bu fikri haqlı olaraq, əsasən, söz köklərində olan a:lim, sa:kit, daima: kimi uzanmalar haqqında

deyilmişdir. Lakin şivələrimizdə müəyyən səslərin düşməsi ilə meydana gələn uzun a səsi həm ərəb və fars mənşəli, həm də milli sözlərimizdə özünü göstərir.

Uzun ə saiti

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinə xas olan uzun ə saiti Naxçıvan dialekt və şivələri üçün də xarakterikdir. Uzun ə saiti bölgənin şivələrində aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir:

Uzun ə səsi sonor n samitinin, xüsusən də yiyəlik hal şəkilçisindən düşməsi ilə əmələ gəlir:

ə+n+i=ə: mə:n “mənim”, sə:nki “səninki”, pəncərə:n “pəncərənin”, çöçə:n “kökənin”, Qönçə:n “Qönçənin”, Xəccə:n “Xədicənin” (əksər şivələrdə). Bu uzanma daha çox əvəzliliklərin hallanması zamanı ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hallarında müşahidə olunur.

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində, Bakı dialekti və Muğan qrupu şivələrində, İraq-Türkman ləhcəsində də özünü göstərir.

Bəzən sözlərə şəkilçilərin əlavəsi zamanı səssiz tam düşür, zəifləyir ki, bu da səslidə uzanma xüsusiyyətinin yaranmasına səbəb olur (zəifləyən adətən sonordır). Səssizlərin zəifləşməsi nəticəsində səslilərin uzanması hadisəsi isə, ümumiyyətlə türk dillərinə yad deyildir [6, s. 6].

Uzun ə səsi söz ortasında və ya sait ilə bitən əsasla saitle başlanan şəkilçi arasında işlənən y, g samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır:

ə+y+ə=ə: lə:n “ləyən”, bə:m “bəyəm” (Babək, Şahbuz).

ə+y(g)+i=ə: də:rmannan “dəyirmandan”, çə:rtgə “çəyirtkə” (Culfa, Şahbuz, Şərur). Ə səsinin bu cür uzanmasına klassik ədəbiyyatımızda da rast gəlirik. Nəsimidə:

Zahidi-nadana *söylə:n*, özünü tərک eyləsin,
Bu həqiqət aləmində olmasın inkar bir.

Xətəidə:

Mənim *ğazilərümə* hörmət *eylə:n*,
Könül evində onların biriyəm.

Buradakı söylən, eylən sözlərinin son hecasındakı ə səsi uzun tələffüz olunur və “söyləyin”, “eyləyin” mənasındadır. “XVII əsrdək olan Azərbaycan yazılı abidələrinin materialları əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, feilin əmr şəklinin ikinci şəxs cəmini ifadə etmək üçün yazılı abidələrdə rast gəlinən söylən, eylən tipli formada -n və -niz əlamətindən əvvəlki sait uzanan saitdir. Yazılı abidələrdə rast olunan, xüsusən XVIII əsrdən əvvəlki dövrlərdə daha çox işlənən bu tipli forma Azərbaycan dilinin qədim dialekt xüsusiyyətlərindən birinin yazıda özünü saxlamasıdır” [4, s. 132].

ə+y+ə=ə: də:llər “deyərlər”, də:ndə “deyəndə”, yə:rsən “yeyərsən” (Babək, Culfa, Kəngərli, Şahbuz, Şərur).

i+y+ə=ə: yə:si “yiyəsi”.

i+n+ə=ə: ələ: “əlinə”, dilə: “dilinə”, izə: “izinə”.

ə+y+i=ə: də:l “deyil”.

Uzun ə saiti bəzən söz ortasında q, k, h, z samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır:

ə+k=ə: tə:lifçi “təklif edən” (toya adam dəvət edən şəxs) (Şahbuz), tə:lif “təklif” (Culfa, Babək, Kəngərli).

ə+h+ə=ə: yə:r “yəhər”, kə:r “kəhər”, sə:r “səhər”, tə:r “təhər” (əksər şivələrdə). Tə:r sözü Naxçıvan dialekt və şivələrində çox vaxt nə və ya bir sözləri ilə birlikdə işlənir: nətə:rı “nə təhər, necə”, nətə:rsən, bitə:r.

ə+h=ə: tə:fil “təhfil”, tə:sil “təhsil”, və:şi “vəhşi” (əksər şivələrdə).

ə+z+i=ə: Ə:z “Əziz”, lə:z “ləziz” (əksər şivələrdə).

Uzun ə səsi sait ilə bitən və saitle başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

ə+ə=ə: nə:cəb “nə əcəb”. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə nə sual əvəzliyi çox vaxt özündən sonra gələn sözlə bir vurğu altında deyilir və bu zaman ikinci sözün ilk səsi düşür və ə səsi uzun tələffüz olunur. Bu hal klassik anadilli ədəbiyyat nümunələrimizdə də özünü göstərir:

Nəsimi laübalidir, ana eyb etmə, ey sufi,

Nə:çün təbdil qılım dersen əzəl gündənki qismətin?

Azərbaycan dilinin Qazax, Cəbrayıl, Qərbi Azərbaycan şivələrində uzun ə səsi ə ilə bitən və g səsi ilə başlayan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı g səsinin düşməsi nəticəsində də yaranır: nə:lif “nə gəlib”, bizə:l “bizə gəl” [13, s. 26], nə:tirəssən “nə gətirəcəksən”, nə:zirdi “nə gəzirdi” [3, s. 19]. Lakin Naxçıvan dialekt və şivələrində bu cür uzanan ə səsi müşahidə olunmur.

Uzun ə səsi Naxçıvanın, demək olar ki, bütün şivələrində ərəb mənşəli sözlərdə ε səsinin yerində qoşa saitlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

ə+ ε +ə=ə: mən:fə:t “mənfəət”.

ə+ ε =ə: mə:r:fət “mərifət”.

ü+ ε +ə=ə: mə:llim “müəllim”.

Naxçıvan dialekt və şivələrində əksər hallarda Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində fərqli olaraq gəl sözündə olduğu kimi bəzi birhecalı sözlərin sonundakı l samiti düşür və bunun nəticəsində ə səsi uzun tələffüz olunur: gə: “gəl”, gə:rsən “gəlırsən”.

Uzun e saiti

Naxçıvan dialekt və şivələrində bütün saitlərin olduğu kimi e saitin də uzun variantı vardır. Burada uzun e saiti aşağıdakı fonetik şəraitdə əmələ gəlir:

Uzun e saiti söz ortasında saitle bitən köklə saitle başlanan şəkilçi və ya şəkilçilər arasında işlənən y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

e+y+i=e: de:r “deyir”, ye:r “yeyir”, ye:n-ye:n “yeyin-yeyin” (əksər şivələrdə). Bu hadisə daha çox saitle bitən feillər indiki zaman şəkilçisi qəbul edən zaman baş verir. Dilimizin Təbriz dialektində də bu hadisə eynilə özünü göstərir: be:n “beyin”, xe:r “xeyir” [10, s. 22]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da: *Yersə*, yesünj yeməzsə, tursun – getsün [14, s. 137] nümunəsində rast gəlirik.

Uzun e saiti saitle bitən və saitle başlanan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin birləşməsi nəticəsində yaranır:

ə+e=e: ne:lədin “nə elədin”, ne:nəyim “nə eləyim”. Bu uzanma ilk anadilli nümunələrimizdə də tez-tez qarşımıza çıxır. Bu isə onu göstərir ki, e səsinin bu şəkildə uzanması dilimizdə çox qədim dövrlərdən bəri mövcud olmuşdur. Füzulidə:

Girehlər oldu canım rıftəsi təsbih tari tək,

Mənə gör *ne:tdi* axır arızıy-i-zülfi-pürtabın.

Nəsimidə:

Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,

Həm həq *de:rəm*, həq mənədədir, həm xətm-i-insan gəlmişəm.

Xətəidə:

Mən dedim: – Bir busə ver. *De:r*: – Can verüb almaq gərək.

Bu məkan içrə mətai-rayıqanı xandadır?

Uzun e səsi alınma sözlərdə ε səsinin yerində özünü göstərir: e:tiraz, e:tibar, e:lan. Əslində bu hadisə təkcə dialekt və şivələrimizə aid xüsusiyyət olmayıb, ədəbi dilimizdə də özünü göstərir. “Bu isə mənbə dildəki uzunluq keyfiyyətinin mühafizə olunması kimi izah edilir” [14, s. 134].

Uzun e səsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə h samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: e+h=e: e:tiyac//e:tiyaş “ehtiyac”, e:san//e:ysan “ehsan”, e:mal “ehmal” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz).

L.Səfərova Culfa şivələrində ge:rik “gedirik”, ve:rix’ “veririk” kimi bəzi sözlərə şəxs şəkilçisi artıran zaman d və r səslərinin düşməsi nəticəsində e səsinin uzun tələffüz olunduğunu göstərir [12, s.18]. Qeyd edək ki, bu hadisə Naxçıvanın digər bölgələrində də müşahidə olunur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində uzun e saitinin o qədər də geniş yayılmamasının səbəbi burada açıq ə səsinə daha geniş yer verilməsidir. Belə ki, yerli şivələrdə çox vaxt e ilə olan sözlər də ə ilə tələffüz olunur və bu zaman də:ndə “deyəndə”, də:l “deyil” sözlərində olduğu kimi e səsi yerinə ə səsinin uzanması özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində uzun e səsi işlənməkdədir. Uzun e səsi İraq-Türkmən ləhcəsində de:di, ge:tdi, se:vdim, ye:di, ke:çdim [5, s. 48] sözlərində qeydə alınmışdır.

Uzun i saiti

Uzun i səsi Naxçıvan dialekt və şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Bununla bərabər müəyyən məqamlarda, daha çox sözlər şəkilçi qəbul etdiyi zaman bu səsə rast gəlirik.

Uzun i saiti n, l və r sonorunun düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

i+n+i=i: Nəbi:n “Nəbinin”, geçi:n “keçinin”, Şiri:n “Şirinin”, dili: “dilini”, evi:z “eviniz”, biri:z “biriniz”, əmi:z “əminiz” (Babək, Culfa, Şahbuz, Şəhur).

i+l+i=i: bi:rsən “bilirsən”, si:rsən “silirsən” (əksər şivələrdə).

i+r+i=i: gi:rsən “girsən”, iti:rsən “itirsən” (əksər şivələrdə).

Uzun i səsi söz köklərində və şəkilçilərdə y samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: i+y+i=i: i:rmi “iyirmi”. Bu uzanma Naxçıvan dialekt və şivələrində daha çox ə+y+i modelli sözlərdə baş verir: işdi:r “işləyir”, neyni:m “neyləyim”, təmizdi:r “təmizləyir”, çili:r “çiləyir”, biləci:k “biləcəyik”. Ordubad dialektində iyləmək sözündəki y samitinin düşməsi nəticəsində bu vahid i:nəmək kimi tələffüz olunur.

Uzun i səsinə ərəb və fars mənşəli sözlərdə də rast gəlmək olur: vi:ran, zi:nət.

Uzun i səsi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində qeydə alınmışdır. Qazax, Qarabağ, Qərbi Azərbaycan şivələrində saitlə bitən feillərə -ib, -əcək zaman şəkilçiləri artırıqda da bitişdirici y samiti düşür və i səsi uzanır: gəlmi:f “gəlməyib”, bilmi:f “bilməyib”, gətirəji:x’ “gətirəcəyik”, biləji:x’ “biləcəyik” və s. [3, s. 23]. Qeyd edək ki, dilimizin digər dialekt və şivələrində i səsinin uzanması Naxçıvandan daha çox müşahidə olunur. Bunun isə əsas səbəbi, fikrimizcə, yerli əhalinin tələffüzündə i səslərinin daha çox ı səsi kimi ifadə olunması ilə bağlıdır. Çünki Naxçıvanın əksər rayon və kəndlərində, xüsusən Ordubad dialektində i səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi özünü geniş şəkildə göstərir. Bu zaman isə əslində i ilə olan sözlər ı ilə deyilir və ı səsi uzanmış olur: əti:n “ətinin”, əvi:n “evinin”, yedi:vı “yediyini”, geyimı: “geyimini”.

Bu səsə Fədainin dilində də rast gəlirik:

Gəh övrət, gəh oğul, gəh *di:r* malım
Yetişdilər ona, bir neçə zalım.

Uzun ı saiti

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində az təsadüf edilən uzun ı səsi Naxçıvan dialekt və şivələrində nisbətən geniş yayılmışdır. Culfa və Ordubad şivələrində bu səs daha çox müşahidə olunur. “Uzun ı səsi Culfa şivələrində ayrıca bir çəkiyə malikdir. Belə ki, uzun ı səsini Culfa şivələrini digər şivələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi götürmək olar: qapı:za, damı:z, gətirdi:z və s.” [12, s18]. Bu səsə müxtəlif məqamlarda rast gəlirik. Belə ki, çox vaxt şivələrdə sonor səslərin düşməsi nəticəsində i və u səsləri də uzun ı kimi tələffüz olunur:

i+r+i=ı: basdı:rıx “basdırırıq”, çağı:r “çağırır”, qəyı:rdilər “qayırdılar” (əksər şivələrdə).

i+n+i=ı: hamısı:n “hamısının”, anası:n “anasının”, tufağı:z “duvağınız” (Babək, Naxçıvan, Şahbuz).

i+n+i=ı: əti:n “ətinin”, qəsəbəsi:n “qəsəbəsinin”, əvi:za “evinizə” (Ordubad, Şahbuz).

i+r+i=ı: gəti:rdix’ “gətirirdik” (Babək, Kəngərli, Ordubad, Şahbuz, Şərur).

u+r+u=ı: vı:rıx “vururuq” (əksər şivələrdə).

u+n+u=ı: bı:n “bunun” (əksər şivələrdə).

Babək, Kəngərli, Şahbuz, Şərur, daha çox isə Ordubad şivələrində sual cümlələrində sözün bütövlükdə uzanması zamanı söz sonunda müşahidə olunur: aldı:n? tapdı:n?

Uzun o saiti

Naxçıvan dialekt və şivələrində uzun o səsi o qədər də geniş yayılmayıb. Bu səsin dilimizin digər dialekt və şivələrində yaranmasının əsas səbəblərindən biri özündən sonra gələn v samitinin düşməsidir. Naxçıvan dialekt və şivələrində isə v səsinin yeri sabit olduğu üçün dilimizin digər dialekt və şivələrində özünü göstərən ço:ğun “çovğun”, so:rux “sovruc”, do:şan “dovşan”, qo:lamax “qovalamaq”, ho:z “hovuz”, so:qat “sovqat” [3, s. 12] kimi məqamlarda çox az hallarda uzun o səsi yaranır. Bu da onunla bağlıdır ki, burada həm v səsi düşür, həm də bölgə şivələrində bu cür sözlərdə o səsi, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Buradakı o səsləri adətən a səsi kimi tələffüz olunur: davşan “dovşan”, qavalamax “qovalamaq”, havız “hovuz”, qavırma “qovurma”, savırmaq “sovrurmaq”. Akademik M.Şirəliyev də uzun o səsi haqqında deyir: Bu səsin, ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində az yayılmasının əsas səbəbi bundadır ki, bu səsin əmələ gəlməsi üçün v səsinin düşməsi hadisəsi bu şivələrdə olmur. Burada v səsi şərqi qrupu dialekt və şivələrinə nisbətən möhkəmdir [2, s. 16]. Naxçıvan dialekt şivələrində o saitinin uzun variantına aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək olur:

Uzun o səsi bəzi hallarda sözün ortasından və sonundan v samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

o+v=o:, ö+v=o: Go:hər “Gövhər”, no:bat “növbə”; to:ba “tövbə”, pilo: “plov”, bizo: “buzov” (Babək, Ordubad, Şahbuz, Şərur).

Uzun o səsi sözün ortasında n sonorunun düşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

o+n=o: so:ra “sonra”, o:n “onun” (əksər şivələrdə).

ö+n=o: go:l “könül” (Şahbuz).

Uzun o səsi nə sual əvəzliyi ilə ol köməkçi feilinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir:

ə+o=o: no:lar “nə olar”, no:lsun “nə olsun”, no:ldu “nə oldu” (əksər şivələrdə).

İkinci tərəfi oğul sözü ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin birinci tərəfi saitle bitərsə sözün sonundakı saitin düşməsi oğul sözündəki o səsinin adi normadan uzun tələffüzünü əmələ gətirir: əmo:ğlu, dayo:ğlu, mamo:ğlu/biboğlu. Uzun o səsi daha çox Azərbaycan dilinin şərqi qrupu şivələri üçün o:çi “ovçu”, qo:mağ “qovmaq”, çilo: “çilov”, alo://yalo: “alov” [13, s. 28] kimi leksik vahidlərdə səciyyəvi olsa da, digər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir.

“Qazax və Borçalı şivələrində -or indiki zaman şəkilçisinin tərkibindəki o səsi uzun tələffüz olunur: vuro:r “vurur”, tuto:r “tutur” [3, s. 14].

Uzun o səsi klassik Azərbaycan şairlərinin şeirlərində də işlənmişdir. Fədaidə:

No:lur ki, mən olum sultanə nökar.

Həbibidə:

Bilirsən ki, ol fəqiri müstəhəqdir,

No:la hüsnün zəkətin etsən ita.

Nəsimidə::

Şol ləbi şirinə, yarəb, gər şəkər dersən, *nola!*

Xətəidə:

Bir quru candan *no:lur* qurban edim cananimə.

Füzulidə:

No:la gər qaib isə didəyi-giryamından.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin də dilində uzun o səsinə rast gəlmək olur. Şəhriyarda:

Mən qayıdıb birdə uşaq olaydım,

Bir gül açıb ondan *so:ra* solaydım.

Uzun ö saiti

Daha çox Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinə xas olan uzun ö səsi Naxçıvan dialekt və şivələrində o qədər də geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Bunun əsas səbəbi qeyd etdiyimiz kimi, burada söz ortasında v, y, g samitlərinin möhkəm olmasıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində az da olsa, ö saitinin uzun variantına aşağıdakı fonetik şəraitdə rast gəlmək olur;

Söz ortasından y samitinin düşməsi nəticəsində:

ö+y=ö: gö:çəx’ “göyçək”, bö:ür “böyürmək”, bö:nnərim “bu gün” (Babək, Şahbuz).

Uzun ö səsi bəzi hallarda söz ortasında v və h samitlərinin düşməsi nəticəsində də yaranır:

ö+v=ö: dö:lət “dövlət”, dö:ran “dövrən”, mö:kəm “möhkəm”, sö:pət “söhbət” (əksər şivələrdə).

Uzun ö səsi söz ortasından r samitinin düşməsi nəticəsində də yaranır:

ö+r+ü=ö: gö:rəm “görürəm”, hö:rəm “hörürəm” (əksər şivələrdə).

Uzun ö səsi ədəbi dilimizdə olduğu kimi, ərəb və fars dillərindən keçən sözlərdə də özünü göstərir: mö:min, şö:lə,

Uzun ö səsinə ilk anadilli nümunələrimizdə də təxminən eyni məqamlarda rast gəlirik. Fədaidə:

Gəlibdir şəhərə bir *ö:rət* bir ər.

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Gö:hər, inci, əqiq, ləli - Bədəxşan,

Qızıl, altun, cəvahir, dürrü mərcan.

Bu səs dilimizin digər dialekt və şivələrində Naxçıvana nisbətən daha çox özünü göstərir.

Uzun u səsi

Dilimizin şərq qrupu şivələri üçün daha xarakterik olan bu səsə Naxçıvan dialekt və şivələrində az hallarda aşağıdakı məqamlarda rast gəlirik.

Uzun u səsi Babək, Şahbuz, Şərur şivələrində şəxs şəkilçilərində II şəxsin cəmində n səsinin düşməsi zamanı özünü göstərir:

i+n+i=u: bilirsu:z “bilirsiniz”, gəlirsu:z “gəlirsiniz”, u+n+u=u: oxuyursu:z “oxuyursunuz”, ü+n+ü=u: görüpsu:z “görmüşünüz”. Bu uzanma xüsusən Babək rayonunun Cəhri kənd şivəsində özünü daha qabarıq göstərir.

Mənsubiyyət şəkilçilərindən də n səsi düşən zaman uzun u səsi meydana gəlir: başu:z “başınız”, oğlu:z “oğlunuz”, dilu:z “diliniz”, özü:z “özünüz” (Babək, Culfa, Şahbuz, Şərur, Ordubad). Eyni hal Təbriz dialektində də özü: “özünü”, qapu: “qapını”, qıçu: “qıçını” [10, s. 22] kimi sözlərdə özünü göstərir.

Culfa və Ordubad rayonunun bəzi kənd şivələrində o şəxs əvəzliyi hallanan zaman n səsi düşür və uzun u səsi yaranır: u:n “onun”, u:nku “onunku”.

Uzun u səsi şəkilçilərdən y səsinin düşməsi ilə də yaranır: yu:ram “yuyuram”.

Uzun u səsi Naxçıvanın Culfa, Ordubad, Şahbuz şivələrində çox vaxt sual məqsədilə işlədilən cümlələrdə özünü göstərir: Əvə baxdu:z? Həyəti suladu:z? Xərməni pişdu:z?

Uzun ü səsi

Uzun ü saiti də Naxçıvan dialekt və şivələrində çox geniş yayılmamışdır. Bu səsə daha çox sözlərdən y və n səslərinin düşməsi zamanı rast gəlirik: özü: “özünü”, üzü:z “üzünüz”, gücü: “gücünü”, gözdü:r “gözləyir”, üzdü:r “üzləyir”, düzdü:r “düzləyir”, ütülü:r “ütüləyir” (əksər şivələrdə).

Naxçıvan dialekt və şivələrində ü saiti də u saiti kimi bəzən sual intonasiyası yaratmaq məqsədilə uzun tələffüz olunur. Bu hadisə daha çox Culfa, Ordubad və Şərur şivələrində müşahidə olunur. Südü süzdü:n? Uşəği gördü:n?

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələri fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Belə ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər eynilə burada da mövcuddur, lakin burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrimizdə ya rast gəlmirik, ya da çox təsadüfi hallarda rast gəlirik.

Ədəbi dillə şivələr arasında özünü göstərən fonetik fərqlər hər hansı bir dialekt və şivənin tarixən necə formalaşması, digər xalqların dialekt və şivələri ilə əlaqəsinin öyrənilməsi baxımından çox faydalıdır. Bu zaman dialekt materiallarının yazılı abidələrimizlə, qohum dillərin ədəbi dil və şivə materialları ilə, qədim lüğətlərlə müqayisəli tədqiqi çox maraqlı məqamların üzə çıxarılmasına imkan verir və Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının bəzi mürəkkəb məsələlərinin aydınlaşdırılmasına da kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
3. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
5. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 271 s.

7. Гусейнов А.А. Говоры Варташенского района. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1952, 25 с.
8. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2019, 352 s.
9. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
10. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2007, 240 s.
11. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
12. Səfərova L. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 116 s.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
14. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

PHONETIC POSITION OF LONG VOWELS IN NAKHCHIVAN'S DIALECTS AND ACCENTS

Dialects and accents of the Azerbaijani language have interesting phonetic features. Research shows that phonetic differences are more often than grammatical and lexical differences compared to literary language. Such differences are also reflected in the elongated variants of vowels. There are long variants of all vowels in Nakhchivan dialects and accents. Both initial elongation and subsequent elongation are observed here. In Nakhchivan dialects and accents, long vowels are formed mainly as a result of certain sounds falling from words and refer to the subsequent elongation. Subsequent prolongation is a phonetic phenomenon that is widely observed in Nakhchivan dialects and accents, as well as in all dialects and accents of our language. The prolongation of vowels is one of the main features that distinguish our dialects and accents from literary language and is widespread. A study of the long vowels here shows that the history of the Azerbaijani language is very ancient; although several phonetic events belonging to the Turkic languages are archaic for the literary language, they get preserved in dialects and accents.

Keywords: *Nakhchivan dialects and accents, phonetics, long vowels, initial extension, subsequent extension.*

Нурай Алиева

ФОНЕТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ДЛИННЫХ ГЛАСНЫХ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

Диалекты и говоры азербайджанского языка имеют очень интересные фонетические особенности. Исследования показывают, что фонетические различия больше грамматических и лексических различий по сравнению с литературным языком. Такие

различия также отражены в удлинённых вариантах гласных. Нахчыванские диалекты и говоры имеют длинные варианты всех гласных. И начальное удлинение, и последующее удлинение наблюдаются здесь. В Нахчыванских диалектах и говорах длинные гласные образуются в основном в результате выпадения из слов определенных звуков и относятся к последующему удлинению. Последующее удлинение является фонетическим явлением, которое широко наблюдается в Нахчыванских диалектах и говорах, а также во всех диалектах и говорах нашего языка. Удлинение гласных является одной из основных особенностей, которая отличает наши диалекты и говоры от литературного языка и широко распространена. Изучение длинных гласных здесь показывает, что история Азербайджанского языка очень древняя, и, хотя ряд фонетических событий, относящихся к тюркским языкам, архаичен для литературного языка, они сохранились в диалектах и говорах.

Ключевые слова: *Нахчыванские диалекты и говоры, фонетика, длинные гласные, начальное расширение, последующее расширение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 14.05.2020
Son variant 16.07.2020